

VILIUS IVANAUSKAS

Lietuvos žydų rašytojų trajektorijos sovietmečiu: tarp pritapimo respublikoje ir dalyvavimo imperijoje

Anotacija: Analizuojant Lietuvoje sovietmečiu gyvenusių ir veikusių žydų rašytojų veiklą, straipsnyje¹ bandoma pažvelgti, kaip sovietų nacionalinė politika ir žydų kultūros legitimumo stoka veikė žydų kūrybines trajektorijas, koks buvo autorių santykis su lietuvių literatūros lauku. Tarpdisciplininė perspektyva, neišleidžianti iš regos lauko nevienodos politinės ir institucinės paramos skirtingų tautybių kultūroms, padeda reflektuoti bei paaiškinti skirtingus žydų rašytojų pasirinkimus įsiliejant į lietuvių literatūros lauką, veikiant jame ribotai ar manevruojant tarp kelių literatūros laukų.

Šiuo aspektu straipsnyje vertinama penkių žydų rašytojų veikla ir kūryba, pastebint jų nevienodą santykį su lietuvių literatūros lauku, variavimą tarp asimiliacinės, laviruojančios, ir įsiliejimo į sąjunginį rusų literatūros lauką linijų, taip pat žydiškosios tematikos naratyvų raišką kaip kūrybinės strategijos dalį.

Raktažodžiai: Lietuvos literatūra sovietmečiu, žydų rašytojai, nacionalinė politika, Grigorijus Kanovičius, Icchokas Meras.

Įvadas

Lietuvių literatūros lauką svarbu matyti ne tik kaip autonomišką erdvę, paaiškinamą kūrybine vietinių literatūrų veiklos dinamika, tačiau ir kaip sovietų tautybių politikos refleksiją: absorbuojant vidinius tautinius prieštaravimus, atsakant į Centro politiką, ją priimant ar laviruojant. Šiuo atžvilgiu aktualu atsigręžti į

1 Straipsnis parengtas atliekant tyrimus pagal institucinių mainų programą 2015 m. Rytų ir Centrinės Europos istorijos tyrimų Herderio institute (Leibnico asociacijos institutas Marburge, Vokietija).

respublikoje gyvenusius ir kūrusius kitų etninių grupių kūrėjų atstovus, taip pat pretendavusius į Lietuvos kultūrinį paveldą, savo naratyvais pasakojusius (arba nutylėjusius) apie savo kultūrą, istoriją, skaudulius ir taip savotiškai skatinusius lietuvių rašytojus reaguoti į šias temas. Tyrinėjant visuomenę svarbu pažinti tos visuomenės *Kitus* (kitoniškumą), jų brėžiamą diskursą². Viena tokių kitoniškumo salų Lietuvoje yra žydų istorija ir žydų kultūra. SSRS tautų sistemoje žydiškas tapatumas neturėjo institucinio palaikymo, etninė sovietų politika vertė jį gravituoti link dominuojančių tapatybių ir Centre, ir sovietinėse respublikose. Tautinis neapibrėžtumas dažniausiai sukurdavo marginalią situaciją, tačiau individualių kūrybinių trajektorijų atveju kartais tapdavo ir pranašumu. Žinant, jog žydų istorija ir jų atstovų kuriama literatūra sovietiniame lietuvių kultūros lauke tapo gana fragmentiška, stokojo legitimumo, aktualu gilintis, kaip žydų rašytojai reagavo, prisitaikė prie pakitusios situacijos ir kokios buvo svarbiausios Lietuvoje gyvenusių žydų literatūrai kūrybinės trajektorijos.

Šiame straipsnyje laikomasi tarpdisciplininio požiūrio, kuriame viena kitą papildoma teorinės metodologinės literatūros sociologijos ir nacionalizmo sovietinėje sistemoje studijų prieigos. Pavyzdžiui, kūrybines rusų kūrėjų trajektorijas nagrinėjusi Taisija Laukkonen pakankamai iškalbiai yra apibrėžusi rusų literatūros Lietuvoje situaciją³, išryškinusi individualias skirtingų kūrėjų strategijas. Svarbu matyti ne vien literatūros lauko ir jo veikėjų ryšius, hierarchinius santykius tarp atskirų literatūros laukų, tačiau ir literatūrą, kaip ir kitas kultūros sritis, stipriai persmelkiančią sovietų nacionalinę politiką, jos etnofederalinę 15 respublikų struktūrą⁴, nevienodą ideologinį požiūrį į atskiras tautybes, institucinę paramą pagrindinėms tautybėms⁵ bei lietuviškosios nomenklatūros ir kultūri-

2 „Intellectuals and power: A conversation between Michel Foucault and Gilles Deleuze“, in: *Marxism and the Interpretation of Culture*, ed. by Cary Nelson and Lawrence Grossberg, Macmillan Education: Basingstoke, 1988, p. 271–313.

3 Taisija Laukkonen, *Dainiai be tautos: Lietuvių rusų rašytojų strategijos (po)sovietmečiu*, Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2013.

4 Philip G. Roeder, „Soviet Federalism and Ethnic Mobilization“, *World Politics*, t. 23, Nr. 2, 1991, p. 196–233.

5 Terry Martin, *The Affirmative Action Empire: Nations and Nationalism in the Soviet Union, 1923–1939*, Cornell University Press, 2011; Yuri Slezkine, „The USSR as a Communal Apartment, or How a Socialist State Promoted Ethnic Particularism“, *Slavic Review*, t. 53, Nr. 2, vasara, 1994.

ninkų „vietininkiškumą“⁶. Todėl šiame straipsnyje tiriamos kūrybinės trajektorijos pirmiausia apims žydų rašytojų sociokultūrinių identifikacijų, santykių su isteblišmentu ir elgsenų kaitą, mažiau – vidinę kūrybos kaitą.

Paminėtini Lietuvos žydų kūrybą nagrinėjusių literatūrologų Larisos Lempertienės, Mindaugo Kvietkausko, Akvilės Grigoravičiūtės, Godos Volbikaitės, Loretos Mačianskaitės, Christinos Parnell, Algio Kalėdos ir kitų autorių atlikti tarpukario ir kitų laikotarpių Lietuvos ar litvakų žydų literatūros, kultūros tyrimai. Ne mažiau svarbu pasiremti žydų kultūros veikėjų, diasporos elgsenos ir žydų tautinio judėjimo dinamiką regione (Rusijos, Habsburgų, SSRS valstybėse) tyrusių autorių darbais (Joshua Shane, Antony Polonsky, Leonid Smilovitsky, Jonathan Frenkel ir kt.), leidžiančiais pastebėti žydų grupės santykius su metropolija, vyravusias etniškumo raiškos linijas, atskirų žydų intelektualų (pvz., Simono Dubnovo, Šmuelio Nigerio) pasirinkimus, kurie neretai tapdavo pavyzdžiu kitiems žydų kūrėjams. Pasitelkiamos ir sovietinės sistemos etnofederalizmą apibūdinusių socialinių mokslų atstovų Yury Slezkine'o, Terry Martino, Philipo G. Roederio įžvalgos, leidžiančios sovietinę sistemą matyti kaip vykdančią etninę politiką, kurioje dominuojančių tautybių atstovai turi didesnių galimybių. Galima kalbėti apie žydų sugebėjimą net sudėtingomis sąlygomis įkūnyti merkurišką elgseną, prisitaikyti ir manevruoti⁷, atskirais atvejais fiksuoti priklausomybę (*belonging*) vietinei erdvei, istorinei patirčiai, o kartais specialiai išlaikyti distanciją. Tuo pat metu svarbu įvertinti sovietinėje sistemoje valdžios toleruojamą antisemitizmą⁸, kuris šalia etninių santykių išliko vienu svarbiausių žydų kūrėjus veikusių ir ribojusių veiksnių. Drauge sovietinėje sistemoje būta nemažai eklektiškumo, neretai lėmusio ir kitokią situaciją periferijoje (ar „periferijos periferijoje“) nei Centre, nevienodas sąlygas tapatybių raiškai⁹.

6 Vilius Ivanauskas, *Lietuviškoji nomenklatūra biurokratinėje sistemoje: Tarp stagnacijos ir dinamikos (1968–1988 m.)*, Vilnius: Lietuvos istorijos instituto leidykla, 2011; Saulius Grybkauskas, *Sovietinė nomenklatūra ir pramonė Lietuvoje 1965–1985 metais*, Vilnius: Lietuvos istorijos instituto leidykla, 2011.

7 Merkurizmas – Yuri Slezkine'o terminas, reiškiantis tautos mobilumą ir verslumą: Yuri Slezkine, *Žydų šimtmetis: Žydai šiolaikiniame pasaulyje*, Vilnius: Tyto alba, 2010.

8 Benjamin Pinkus, *The Jews of The Soviet Union*, Cambridge University Press, 1988; Yuri Slezkine, *op. cit.*

9 Istorikas Davidas Beecheris nagrinėjo Tartu universiteto socialinę kultūrinę reikšmę sovietmečiu ir aprašė „provincijos provincijoje“ reiškinį, kada dvikalbės politikos akivaizdoje Tartu universiteto aplinka aprėpė daugiakalbiškumą, daugybinę nacionalinę akademinio

Žydų tapatumo klausimas transformuojantis imperijoms

Vidurio ir Rytų Europoje žydų istorija pirmiausia yra diasporos santykio su imperija istorija, kuomet XIX a. antroje pusėje ir XX a. žydai Rusijoje ar Habsburgų dinastijos valstybėse formavo savo laikysenas ir siekius, kartu patirdami ir imperinės valdžios, ir kitų nacionalinių sąjūdžių poveikį bei požiūrį. Žydų intelektualai užėmė gana skirtingas pozicijas, kokia turi būti žydų tapatumo raida. Šalia įvairių atspalvių sionistinių linkmių galima pastebėti *asimiliacinę* kryptį, veikiamą Vakarų Europos žydų pavyzdžio, taip pat su moderniuoju žydų nacionalizmu susijusią *autonominę* (daugiausia pasaulietinę) liniją. Jie buvo veikiami ir haskalos¹⁰, ir progresyvių Rusijos srovių, tačiau nuolat reagavo ne tik į atskirų ideologijų darbotvarkes, bet ir į lokalius diasporos poreikius. Labai charakteringas iš Baltarusijos štetlo kilusio įtakingo žydų istoriko ir ideologo Simono Dubnovo atvejis¹¹ – palaikydamas aktyvų diasporos nacionalizmą, jis skleidė idėją visur siekti žydų autonomiškumo ir erdvės savo teisėms. Vienu metu susižavėjęs kosmopolitizmu, vėliau nuo jo nutolo, tačiau visą laiką jautė poreikį derinti „partikuliarizmą“ ir „universalizmą“.

Žlugus carinei imperijai, žydai Lietuvoje ar Lenkijoje svyravo tarp savotiško užsidarymo autonomiškumo vizijoje (dialogiškumo nepraradusi dubnoviška laikysena) ir kur kas griežtesnio sionizmo bei gimstančių siekių kurti lokalių naująjį žydiškumą, pvz., pagrįstą gana aktyviu santykiu su lietuvių kultūra. Kita vertus, paties lietuviškojo nacionalizmo dinamika irgi formavo savo santykį su žydų kultūra. Tomas Venclova yra pastebėjęs, jog carizmo metais lietuvių-žydų santykiai smuko¹². Litvakų integracijos į lietuvių kultūrą procesas truputį sustiprėjo modernioje Lietuvos tarpukario valstybėje.

gyvenimo dalyvių tapatybę. Periferijoje neretai įmanoma surasti tam tikrą laisvę (būdingas žydų kilmės semiotiko Jurijaus Lotmano atvejis). David Beecher, „Ivory Tower of Babel: Tartu University and the Languages of Two Empires, a Nation-State, and the Soviet Union: Doctoral dissertation thesis“, Berkeley: University of California, 2014.

- 10 XIX a. vykęs žydų Apšvietos, pasaulietėjimo ir suartėjimo su krikščioniška Europa procesas. Haskalos idėjų sklaida didino žydų diasporų emancipaciją. Žr. Antanas Andrijauskas, „Tautinio tapatumo paieškos litvakų dailininkų Chagalo ir Tobiasse'o kūryboje“, in: *Lietuvos žydų kultūros paveldas: Kasdienybės pasaulis*, Vilnius: Lietuvos kultūros tyrimų institutas, 2013, p. 465.
- 11 Jonathan Frenkel, „Historian and Ideologist“, in: Sophie Dubnov-Erlich, *The Life and Work of S. M. Dubnov: Diaspora nationalism and Jewish history*, Indiana University Press, 1991, p. 2–33.
- 12 Tomas Venclova, „Žydai ir lietuviai“, in: Tomas Venclova, *Vilties formos: Eseištika ir publicistika*, Vilnius: Lietuvos rašytojų sąjungos leidykla, 1991, p.132.

Laros Lempertienės, Mindaugo Kvietkausko bei Akvilės Grigoravičiūtės nuomone, tam tikros sąsajos tarp vietinių žydų ir lietuvių kultūrų neišvengiamai formavosi. Pvz., XX a. 4-ame dešimtmetyje žydų literatai ėmė teigti organišką su Lietuva susijusį žydų tapatumą, įsišaknijimą¹³. Lempertienė išskiria tarpukariu augusį lietuviams ir žydams būdingą bendro Lietuvos tautų kultūrinio palikimo jausmą¹⁴, Kvietkauskas rašo apie XX a. pradžioje atskirų vietinių žydų intelektualų kuriamą modernios Lietuvos žydų kultūros savitumą, lokalumą (jos santykio su bendra žydų kultūra atžvilgiu), siekiant ne tik aktyvesnio sambūvio su Lietuvos kultūromis, bet ypač pažįstant lietuvių kultūrą, ją palaikant (Urijos Kacenenbogeno, Elijo Jokūbo Goldšmito, Zalmeno Reizeno bei Šmuelio Nigerio-Čalny kūryba), tikintis joje žydų autonomijos. Keletas asmenų teigė dalinį Lietuvos žydų literatūros (kultūros) atsietumą nuo bendrosios žydų literatūros ir atsinaujinimą veikiant lietuviškos aplinkos įtakai (pvz., istorikas Nachmanas Šapira). Anot Kvietkausko, itin svarbi buvo literatūros kritiko Šmuelio Nigerio pozicija, jog žydų literatūra labai nukentėtų, jei būtų išskaidyta mažomis ir provincialiomis „naminėmis žydų literatūrėlėmis“, tačiau pažymėjusio, kad Pirmojo pasaulinio karo ar (lenkų) okupacijos metu pradėjo kurtis į lokalų kontekstą orientuota žydų literatūra, kuri yra dialogiškesnė (lyginant su Dubnovo suformuota žydų „dvasinės autonomijos“ bet kokiaje aplinkoje nuostata) ir organiškai suaugusi su žydų literatūros tradicija¹⁵. Kita vertus, kaip pažymi Mordecha Zalkin ir Jurgita Verbickienė, Lenkijos okupuotame Vilniuje žydai išsiskyrė dideliu atsietumu nuo kitų etninių bendruomenių bei bendro Vilniaus ar platesnio regiono konteksto¹⁶. Esą net Vilniuje augęs ir brendęs Czesławas Miłoszas, anksčiau buvęs „ignorantu“, vaizdinius apie žydus įsisavino tik vėliau¹⁷.

13 Akvilė Grigoravičiūtė, „Jidiš literatūra tarpukario Lietuvoje (1918–1940): savasties paieškos“, *Colloquia*, Nr. 29, 2013, p. 38–62.

14 Larisa Lempertienė, „Liaudies kultūros pažinimas Lietuvoje: kai kurie lietuvių ir žydų sąsambiai“, in: *Lietuvos žydų kultūros paveldas*, p. 179.

15 Mindaugas Kvietkauskas, „Vilniaus kultūrų sambūvis žydų rašytojų akimis (XX a. pradžia)“, pranešimas Vilniaus universiteto konferencijoje „Vilniaus žydų intelektualinis gyvenimas iki Antrojo pasaulinio karo“, 2003 09 16, prieiga internetu: http://eia.libis.lt:8080/archyvas/viesas/20110131122221/http://www.culture.lt/satenai/?leid_id=680&kas=straipsnis&st_id=2287 [žiūrėta 2015 04 12].

16 Mordecha Zalkin, „Community-city-history Hillel Noah Maggid and the emergence of the Jewish ‚Wilner‘ historiography“, in: *Proceeding of the International Scientific conference „Jewish intellectual life in pre-war Vilna“*, September 16–17, 2003, Vilnius, 2004, p. 7–25; Jurgita Verbickienė, „Žydų Vilnius Lietuvos istoriografijoje: vaizdinių kaita“, in: *ibid.*, p. 25–35.

17 *Ibid.*, p. 25–26.

Didžiausiu lietuvių ir žydų santykių išbandymu tapo Antrasis pasaulinis karas ir Holokaustas, kuomet buvo nužudyta apie 90 proc. vietinės žydų bendruomenės, prisidedant ir lietuviams, tačiau sovietinė valdžia kalbėjimą apie Holokaustą stabdė, akcentuodama SSRS tautų bendrą susitelkimą ir netektis kovoje su naciais. Anot Leonido Smilovitsky'o, buvo nepageidaujama, jog žydų aukos būtų labiau matomos nei slavų tautų¹⁸. Į sovietinę sistemą patekę Lietuvos žydai neišvengiamai susidūrė su žydų diasporos ir jos santykio su valstybe raida. SSRS žydija iš esmės pratęsė gyvenimo imperijoje tradiciją, tik prisidėjo komunistinės ideologijos veiksniai. Dar carinėje Rusijoje viena iš prisitaikymo strategijų buvo bandymas įsilieti į rusiškosios inteligentijos *milieu*¹⁹, rusifikuotis²⁰. Odeta Žukauskienė pastebi, jog filosofas Emmanuelis Levinas (kilęs iš *mitnagdim* aplinkos²¹, t. y. siekęs žydų kultūros sąlyčio su europine kultūra) su tėvais bendravo rusiškai, stengtasi, kad vaikai studijuotų rusų universitetuose, per rusų kalbą patektų į Europos intelektualinę aplinką²². Šalia kalbinės integracijos, galima išskirti ir revoliucinę patirtį, būdingą daliai žydų litvakų (Lietuva taip pat priklausė žydų revoliucionierių židiniui²³), todėl sovietinė sistema daliai žydų tapo savotiška priedanga. Kita vertus, žydams atvėrusi galimybę įsilieti į sovietinį visuomenės ir net partinį elitą valdžia periodiškai pasižymėjo antisemitine ar žydus ribojančia laikysena. Istorikai Benjamin Pinkus ir Yury Slezkine'as išskiria atskiras antisemitizmo iš viršaus bangas, pvz., nuo 1948 m. vykusių kovą su kosmopolitizmu ar vadinamąjį „žydų daktarų sąmokslą“ prieš Staliną (po šios bylos antisemitizmo banga pasklido ir Lietuvoje). Tai natūraliai silpnino lokalių žydų bendruomenių poveikį, tačiau formavo per merkurišką mobilumą į sovietinės kultūros vientisumą, universalumą vis labiau orientuoto žydo portretą.

18 Leonid Smilovitsky, *Jewish Life in Belarus during the Final Decade of the Stalin Regime, 1944–1953*, Central European university Press, 2014, p. 185.

19 Vyantas Vareikis, „Vilniaus žydų gyvenimo ir politinės orientacijos bruožai XIX–XX a. pirmoje pusėje“, in: *Proceeding of the International Scientific conference „Jewish intellectual life in pre-war Vilna“*, p. 68–83.

20 Antony Polonsky, *The Jews in Poland and Russia, 1350 to 1881*, t.1, Oxford, 2010, p. 439.

21 Emmanuelis Levinas vienijo žydus ortodoksus, Vilniaus Gaono pasekėjus, prieštaraujančius hasidiniam judaizmui.

22 Odeta Žukauskienė, „Lietuvių ir litvakų kultūriniai sąlyčiai modernėjančiame pasaulyje“, in: *Lietuvos žydų kultūros paveldas*, p. 91.

23 Vyantas Vareikis, „Vilniaus žydų gyvenimo ir politinės orientacijos bruožai XIX–XX a. pirmoje pusėje“, in: *Proceeding of the International Scientific conference „Jewish intellectual life in pre-war Vilna“*, p. 68–83.

Pokariu žydai atsiremti į savo kultūrinį paveldą buvo sudėtinga. Sovietai į judaizmą žvelgė kaip į vieną greičiausiai išnyksiančių religijų, todėl neleido atnaujinti sinagogų²⁴. Ši požiūrį stiprino ir nuolatinis sionizmo smerkimas, piktinimasis, kad žydai save laiko išrinktąja tauta. Jidiš kalba rašantys asmenys buvo kaltinami „žaidžiantys“ faktų, jog žydų žmonės karo metu kentėjo, ir taip propaguojantys nacionalizmą, sionizmą ir religiją (1947 m. Aleksandrovo laiškas Ždanovui)²⁵. Būdami išsklaidyta diaspora jie natūraliai gravitavo į didžiuosius SSRS miestus, kur pokariu gyveno 95,3 proc. žydų²⁶. Po 1967 m. Izraelio-arabų valstybių karo žydai netgi atvirai kaltinti, vėl įtarinėti sionizmu arba kosmopolitizmu. Šis požiūris tapo įprastas, nors pati sovietinė sistema antisemitizmą oficialiai smerkė. „Bolševikinio kalbėjimo“ (žydų atžvilgiu)²⁷ pavyzdžių visuomenėje buvo nemaža, palaikyta žydų išskeldinimo idėja. Fabrikų, tarybinių ūkių atstovai įvardijo ir Birobidžaną, ir Palestiną kaip galimą jų tremties vietą²⁸. Akivaizdžiai veikė ir Šaltojo karo atmosfera bei vis didesnis rusų kultūros ir kalbos vaidmens sureikšminimas, o žydų kultūra, suvokta kaip plačiai valstybių sienas peržengianti diasporos kultūra, buvo priimama kaip galimas kosmopolitizmo šaltinis ir kliuvinys rusiškajam tradicionalizmui²⁹. Reikšmės turėjo ir prasidėjusi žydų migracija į Izraelį. Antagonistišką kontekstą atskleidžia sąjunginiai ir respublikų CK partiniai dokumentai, fiksuojantys ataskaitas ir analizę apie sionizmo grėsmę bei antisovietinę žydų poziciją, siūlantys neutralizavimo planus³⁰.

Lietuvos žydų kultūros legitimumo problema sovietmečiu

1940 m. sovietų okupacija Lietuvos žydams buvo savotiškas sugrįžimas į imperiją, kurioje kultūrinėms praktikoms bei žydų raidą brėžiančioms idėjinėms

24 Leonid Smilovitsky, *op. cit.*, p.13.

25 *Ibid.*, p. 45.

26 *Ibid.*, p.19.

27 Stephen Kotkin, *Magnetic Mountain: Stalinism as a Civilization*, University of California Press, 1995.

28 Samuel Barnai, „Žydai sovietinėje Lietuvoje. Atgimimas po Holokausto“, in: *Lietuvos žydai: Istorinė studija*, Vilnius: Baltos lankos, 2012, p. 489.

29 Frank Grüner, *Patrioten und Kosmopoliten: Juden im Sowjetstaat 1941–1953* (Beiträge zur Geschichte Osteuropas), Köln/Weimar/Wien: Böhlau, t. 43, 2008.

30 LKP CK biuro 1979 01 29 posėdžio protokolas, LYA, f. 1771, ap. 256, b. 16, l. 8–10.

linijoms vietos liko dar mažiau nei caro laikais. Iškart imtasi priemonių prieš sionizmą ir hebrajų kalbą³¹. Pokariu kelerius metus žydų kultūra turėjo institucinę palaikymą, žydų religinė bendruomenė 1946 m. buvo įregistruota Religinių kultūrų reikalų taryboje³². Dar karo metais keletas žydų literatų buvo pasitraukę į TSRS gilumą. LTSR Tarybinių rašytojų sąjungos biuro sekretorius Kostas Korsakas, informuodamas apie 1943 m. darbus, pažymi, kad „Ch. Grade, Ošerovičius, Josadė, Vogleris ir Lacmanas – žydų rašytojai nėra ligi šiol tiksliai pranešę, ką jie numato didesnio rašyti, tačiau turimomis žiniomis jie taip pat dirba ir nuolat atsiunčia savo raštus į Maskvą“³³.

Literatūros vakaruose, kuriuose nuolat akcentuota „vokiškųjų okupantų žala“, žydų tematika buvo dažna ir ją aktyviai rėmė pirmieji sovietinės Lietuvos rašytojai. 1945 m. sausio 21 d. buvo surengtas pirmas viešas žydų sekcijos prie LTSR Tarybinių rašytojų sąjungos literatūros ir meno vakaras (sveikinimo žodį lietuvių rašytojų vardu tarė Antanas Venclova). Jame kūrinių skaitė žydų rašytojai Jokūbas Josadė, E. Elinas, Girša [Hiršas] Ošerovičius, Šmerelis Kačerginskis, klausytasi ir per karą žuvusių žydų rašytojų kūrinių. Vos po mėnesio panašus žydų literatūros ir meno vakaras suorganizuotas Kaune.

1945 m. kovo 11 d. į Lietuvą iš Maskvos atvyko TSRS žydų rašytojas Pereco Markišas, surengtas jo kūrybos vakaras žydų kalba, „turėjęs didelio pasisekimo“³⁴, o 1952 m. Markišas kartu su kitais keturiolika Žydų antifašistinio komiteto narių (kai kurie jų irgi rašytojai) kaip „buržuaziniai nacionalistai“ buvo nuteisti mirties bausme³⁵. Tai buvo aiškus signalas, kad viena pagrindinių XX a. 5-to dešimtmečio antroje pusėje išryškėjusių kovos su kosmopolitizmu linijų tapo žydų, žydiškumo, žydų kultūros klausimas. Nuo 1948 m. represijos ypač palietė jidiš kultūros puoselėtojus (rašiusieji jidiš kalba suimami, jidiš rašytojų organizacijos, teatrai uždaromi). Ši paaštrėjusi politika neišvengiamai persikėlė ir į Lietuvą. 1948 m. valdžios įsakymu buvo uždaryta mokykla Vilniuje, 1950 m. ir Kaune, uždarytas žydų muziejus (vietoj jo atidarytas kraštotyros muziejus), o iki 1953 m. visos žydų tautinės institucijos Lietuvoje (išskyrus dvi sinagogas)

31 Antony Polonsky, *op. cit.*

32 Religinių reikalų tarybos prie TSRS LKP Įgaliotinio LTSR 1946 m. kovo 16 d. išduotas pažymėjimas.

33 Lietuvos literatūros ir meno archyvas, f. 34, ap. 1, b. 1, l. 1.

34 *Ibid.*, l. 144.

35 Yury Slezkine, *op. cit.*, p. 310.

nustojo veikti³⁶. Kelerių metų blykstelėjimas pokariu, atkuriant žydų organizacijas ir bendruomenę, baigėsi³⁷. Demonstruoti jidiš kultūrą tapo sudėtinga, kaip ir atvirai reikšti žydišką tapatybę.

Mirus Stalinui situacija šiek tiek pakito, ir būtent literatūra simbolizavo kitimus. Chruščiovinis „atlydis“ žadino lūkesčius atviriau prabilti apie žydų istoriją. *Литературная газета* 1961 m. publikavo plačiai nuskambėjusią Jevgenijaus Jevtušenkos poemą *Бабуи яр*, kuri įkvėpė atskirus žydų kilmės piliečius visoje SSRS³⁸. Tačiau netrukus slavofiliškas, į tikrąsias rusų valstiečio (*русский мужик*) vertybes nukreiptas rusų nacionalizmas tapo nauju iššūkiu žydų tapatumo sklaidai³⁹. Net įsiliejus į rusų inteligentijos aplinką žydų kitoniškumas buvo identifikuojamas, sietas su kosmopolitizmu, sionizmu, slėpė įtampas. Žydiškumas buvo svarbus veiksnys augančioje disidentinėje kultūroje, kartu – ir savotiška metafora kosmopolitinei, į „etninio nacionalizmo“ rėmus netelpančiai pozicijai (pvz., poeto Tomo Venclovos laikysena⁴⁰).

„Atlydžio“ pradžioje iškilusi Holokausto ar žydų likimų tema žydų rašytojų kūryboje tęsėsi iki pat 7-o dešimtmečio pabaigos. Iš Sibiro grįžo Ošerovičius, Lacmanas, buvo publikuoti Štuthofo kalinės Marijos Rolnikaitės atsiminimai (1963), knyga *Masinės žudynės Lietuvoje, 1941–1944* (1965), žydus gelbėjusios žurnalistės Sofijos Binkienės sudarytas rinkinys *Ir be ginklo kariai* (1967), kuriam spausdinti liudijimai apie žydų žudynes, ir kiti leidiniai.

Kultūrinės ir politinės kaitos sąlygomis intelektualų strategijos ir reakcijos į panašias sąlygas buvo įvairios, liudijo didesnio kūrybos ir veiklos legitimumo paieškas.

36 Samuel Barnai, *op. cit.*, p. 488.

37 Lietuviškai rašantis Markas Zingeris prisimena vaikystėje dar stalinizmo metais įvykusį staigų žydiškumą palaikančių salų išnykimą: buvo panaikintas žydų darželis, kurį jis lankė, dingo žydiška periodika, veikusios organizacijos. „Mano visi draugai buvo lietuviai, aš mokiausi lietuviškoje mokykloje. Lietuvių kalbą turėjau užpildyti savimi, tomis realijomis, kurias jaučiau. Įvedu tai, ko dar nebuvo. Taip jaučiau iššūkį, tai mane skatino, jaučiau, kad galiu būti balsu tam, kas dar nepasakyta“. Autoriaus interviu su rašytoju Marku Zingeriu, 2014 m. balandžio mėn.

38 Autoriaus interviu su rašytoju Marku Zingeriu.

39 Александр Яковлев, *Сумерки: Размышления о судьбе России*, изд. 2-е, доп. и перераб., Москва: Материк, 2005, p. 288.

40 *Manau, kad... : Pokalbiai su Tomu Venclova*, Vilnius: Baltos lankos, 2000, p. 266.

Hiršas Ošerovičius ir Jokūbas Josadė: atsiplėšimas nuo tradicijos

Rašytojų Ošerovičiaus ir Josadės karta buvo toji, kuri pokariu privalėjo atsiplėšti nuo vietinės žydų kultūros tradicijos, surasti sovietinėje santvarkoje naujus kūrybos ir veiklos kelius, balansuoti tarp griežtėjančių reikalavimų. Tarpukariu literato karjerą pradėjęs Ošerovičius sovietmečiu rašė jidiš ir rusų kalba (SSRS dar veikė tokie „nišiniai“ jidiš kultūros leidiniai kaip *Sovietisch Heimland*), jo darbai buvo leidžiami ir lietuviškai. Karo metus praleidęs evakuacijoje, grįžęs į Lietuvą 1949 m. Ošerovičius buvo nuteistas 10 metų už „antitarybinę sionistinę veiklą“⁴¹. Jis tiesiogiai patyrė nepakantumą jidiš kultūrai ir ribotas galimybes kalbėti apie žydų istoriją. Ošerovičius ėmėsi rengti lietuvių poezijos antologiją žydų kalba, įtraukdamas Salomėjos Nėries, Juliaus Janonio, Petro Vaičiūno, Valerijos Valsiūnienės, Antano Venclovos, Eduardo Mieželaičio kūrinius⁴². Pagal Ošerovičiaus apsakymą „Žmonės ir antžmogiai“ 1967 m. Juozas Miltinis Panevėžio teatre sukūrė spektaklį. Galima teigti, jog Ošerovičius buvo laikomas savotišku Lietuvos žydų autoritetu kultūros srityje. Po kelių dešimtmečių karjerą pradėjęs Zingeris savo pirmąjį poezijos rinkinį (lietuvių kalba) įvertinti siuntė kaip tik Ošerovičiui. Pastarojo atsiliepimas – savotiška padėka ir kartu recenzija – buvo teigiamas, autorius vadinamas „mano jaunas kolegą“⁴³, tiesiantis kelius į žydiškumo tęstinumą, ir *post scriptum* pažymėta, kad Adomo Jacovskio iliustracija papildė tą žydiškumo atspalvį. Šis žydų autoriteto laiškas rodė žydų autorių, nors ir priklausiusių skirtingiems literatūros laukams, kultūrinį bendrumą.

XX a. 7–8 dešimtmečių sandūroje vykusio sovietinių žydų emigracija į Izraelį įtraukė nemažą dalį vietinių žydų, tarp jų ir lietuviškai rašiusį Icchoką Merą ar keliomis kalbomis kūręs Ošerovičių. Merui emigravus, jo romanai buvo pašalinti iš bibliotekų, ištrinti iš aktualiojo literatūros diskurso.

41 Šį Ošerovičiaus gyvenimo epizodą pasakojęs Grigorijus Kanovičius prisiminė ir savo tėvo pamokymą pokariu, jog apie žydus reikia tylėti. Žr. Grigorijus Kanovičius, „Štrichai autoportretui“, *Šiaurės Atėnai*, 2011 01 31. Perspausdinta iš *Ерусалимский журнал*, 2008, Nr. 27. Prieiga internetu: http://eia.libis.lt:8080/archyvas/viesas/20110131125304/http://www.culture.lt/satenai/?leid_id=978&kas=straipsnis&st_id=17450 [žiūrėta 2015 03 12].

42 Dokumentai jidiš kalba. Nedatuota. LLMA, f. 34, ap. 3, b. 103, l. 1–2.

43 1989 m. rugsėjo mėn. G. Ošerovičiaus laiškas (jidiš kalba) M. Zingeriui, Valstybinis Vilniaus Gaono žydų muziejaus archyvas.

Jokūbas Josadė iš pradžių rašė jidiš kalba, prieškarui buvo publikuojamas žydų periodikoje (laikraštyje *Folksblat* ir jaunimo žurnale *Štraln*). Su 16-ąja lietuviška divizija dalyvavęs Antrajame pasauliniame kare, žydų tragedijos mastą tiesiogiai paminėjo po trijų dešimtmečių:

Neradau namų. Dar sykį gimtasis miestelis buvo sudegintas. Motina, tėvas, seserys, visi giminės – sušaudyti. Keturiolika vaikų buvo išauginusi mano senelė, bet nei vieno neberadau gyvųjų tarpe. Ketvirtis milijono Lietuvos žydų išžudyta – Paneriuose, devintame forte. Pirmomis karo dienomis mano tėvą sugavo baltaraiščiai, – motinai jie paskui atidavė jo batus ir akinius. Visa Lietuva virto paneriais. Ten, duobėse, fašistai palaidojo ir tai, kas man buvo brangiausia – gimtąją kalbą, kultūrą, liaudies dainą. Vis grįždavau į Vilniaus geto tuščias gatveles ir, lyg pamišęs, kalbėdavausi su griuvėsiais kaip su gyvais žmonėmis. Slėgė vienišumas. Man jau buvo sukakę trisdešimt ketveri, bet reikėjo pradėti iš naujo. Ant plynės.⁴⁴

Tokiame „išstrintame“ etniniame ir kultūriniame lauke jis nesunkiai pasinėrė į socialistinį gyvenimo būdą – pokario metais rėmė socialistinę valdžią ir pradėjo rašyti lietuviškai. Lojalumą valdžiai jis demonstravo ir 1948–1959 m. vadovaudamas žurnalo *Pergalė* kritikos skyriui. Aktyviai bendradarbiavo leidiniuose *Tiesa*, *Sovetskaja Litva*, *Literatūra ir menas*, *Komjaunimo tiesa*, *Šoytury*s, *Jaunimo gretos*⁴⁵. „Atlydžio“ metais pasižymėjo pjesėmis, į kurias įtraukdavo ir žydų tematiką, o vėliau jas pradėjo versti į jidiš. Žydų tematikos aspektai ištirpdavo įvairiuose siužetuose. Sovietinėje literatūroje Josadė išskiriamas kaip moralinius klausimus nagrinėjantis prozaikas ir dramaturgas.

Mykolo Sluckio asimiliacinė laikysena

Rašytojo Sluckio atvejis liudija apie kūrėjo įsitraukimą į lietuvių literatūros lauką, į sovietinės lietuviškos kultūros kūrimą. Kilęs iš Panevėžio žydų šeimos, karo metus praleidęs SSRS gilumoje, Sluckis nuo pat pokario pritarė kairiųjų vertybėms ir rinkosi visišką atsiribojimą nuo žydiškosios tapatybės ir žydų tautos

44 *Tarybų Lietuvos rašytojai*, A–L, Vilnius: Vaga, 1977, p. 406.

45 *Ibid.*, p. 407.

patirčių, sąmoningą išliejimą į lietuviškąją kultūrinę aplinką. Pokario Rašytojų sąjungos dokumentacijoje dažnai pabrėžiama Sluckio kilmė, tačiau jis nebandė orientuotis į žydų tematiką, išlieti į žydų tapatumą jungiančias erdves. Priešingai, būdamas gana abejingas etnokultūriniais naratyvams, jis pasinėrė į sovietinio universalizmo, modernizmo sroves, tapo Centro dėmesį atkreipusio vidinio monologo, „sąmonės srauto“ kūrėju, vaizdavo miesto gyvenseną. Modernistinė raiška leido jam atsiriboti nuo tautinių reikšmių, tačiau veikimas lietuvių literatūros lauke ir vietiniame rašytojų isteblišmente leido jam jaustis vienu iš lietuvių rašytojų ir neakcentuoti kilmės.

Pokario metais Sluckis laikytas vienu perspektyviausių Lietuvos rašytojų, perpratusių epochos dvasią, užsitarnavusių vyresnių rašytojų pasitikėjimą. Jis vyko į 1954 m. Maskvoje surengtą lietuvių literatūros ir meno dekadą⁴⁶, jam patikėta jaunesnių už jį rašytojų globa⁴⁷, 1965 m. kartu su Eduardu Mieželaičiu lydėjo Lietuvoje viešintį Jeaną-Paulį Sartre'ą su žmona Simone de Beauvoir. Sluckis kaip lietuvių literatūros atstovas buvo pripažintas ir sąjunginiu mastu⁴⁸, jam buvo priskiriamas ne vien universalizmas, bet ir sugebėjimas derinti tradiciją bei lokalumą su modernizmu: „M. Sluckio kūrybos tematinė skalė talpina valstietiškos ir šiuolaikinio inteligento psichologijos tyrinėjimus; jo kūriniuose gali susijungti lyg ir nesujungiami tikrovės klodai.“⁴⁹ Sluckio „lietuviškumas“ ir sugebėjimas pritaipyti prie vietinio kultūrinio isteblišmento, tampant vienu iš savų, paliko savotiškų pėdsakų jo kūryboje ir gali būti aiškinamas pastebima įtampa – ją vokiečių literatūrologė Christina Parnell akcentuoja Sluckio romane *Kelionė į kalnus ir atgal* (1980) kaip sovietinei Lietuvai būdingą galios siekių poveikį, kaukių svarbą išgyvenimui, tam tikrą tragiškumo jauseną⁵⁰.

46 TSRS RS valdybos sekretoriato 1954 02 17 susirinkimo protokolas Nr. 8, LLMA, f. 34, ap. 1, b. 152, l. 15–17.

47 Atsiliepiamas apie pradedančiųjų rašytojų veiklą rajonuose, LLMA, f. 34, ap. 1, b. 147, l. 4–14.

48 TSRS RS sekretoriato 1974 m. sausio 15 d. posėdžio protokolas Nr. 2, Российский государственный архив литературы и искусства (РГАЛИ), f. 631, ap. 30, b. 1609, l. 55–56.

49 LTSR RS 1975 m. birželio 26 d. raštas, adresuotas TSRS RS, РГАЛИ, f. 631, ap. 30, b. 1676, l. 3.

50 Christina Parnell, „Masks of stagnation: disillusionment in Mykolas Sluckis' novels on the pre-Perestroika“, in: *Baltic memory: Processes of Modernisation in Lithuanian, Latvian and Estonian Literature of the Soviet period*, Vilnius: Lietuvos literatūros ir tautosakos institutas, 2011, p. 125–132, 236.

Dalinė Icchoko Mero asimiliacija bei poslinkis į vakarietiškojį modernizmą

Rašytojas Vytautas Martinkus išskiria Icchoko Mero prozos fenomeną⁵¹. Meras, žydų kilmės rašytojas, Holokausto metu netekęs šeimos narių, išaugintas lietuvių šeimoje, „atlydžio“ metais tapo ryškiu rašytoju, įsiliejo į lietuvių kultūrininkų gretas, rašė vien lietuviškai, manevravo imdamasis modernios pusiau legalių temų raiškos. Tarp Mero ir valdžios tęsėsi keistas flirtas, kuris baigėsi jam išleidus romaną *Striptizas* ir emigravus į Izraelį. Rašymas lietuviškai turėjo būti palaikomas valdžios, bet ne itin toleruota pati Holokausto tema ir formos naujovės. Anot Vytauto Martinkaus, ypač tokį priekabumą Meras jautęs Maskvoje, nes Lietuvoje romanai išeidavo, tačiau išversti į rusų kalbą ėmė kliūti. Beje, pirmąjį autobiografiškumu pagrįstą kūrinį padėjo išspausdinti *Jaunimo gretų* vyriausias redaktorius Jonas Lapašinskas⁵². Meras tęsė savo drasią temą apsakymų knygoje *Geltonas lopas* (1960), o dar po trejų metų išleido romaną *Lygiosios trunksa akimirka* (1963), kuris buvo verčiamas į daugelį SSRS ir sovietinio bloko šalių kalbų. Kūrinio siužetas plėtojamas karo metų Vilniaus gete, kur jaunuolis Izaokas dėl gete gyvenančių vaikų gyvybės žaidžia mirtiną šachmatų partiją su geto prižiūrėtoju.

Mero bei Sluckio orientacija pirmiausia į lietuvių auditoriją, o vėliau – į platesnę nėra unikali vertinant carinės Rusijos imperijos ar paskirų sovietinės sistemos periferijų požiūriu. Yohananas Petrovsky-Shternas, tyrinėdamas Ukrainoje gyvenusių žydų literatų kūrybą, yra pastebėjęs, jog Ukrainos žydų rašytojai gana dažnai rašė ukrainiečių kalba, atsisakydami platesnio dalyvavimo imperinėje erdvėje, tuo prisidėdami prie ukrainietiškojo tapatumo plėtojimo ir ukrainiečių žydų kultūros kūrimo⁵³. Rėmimasis vietine kultūra turėjo privilegijų, padėjo integruoti autorius, teikė jiems legitimumą nepatiriant šiaip beveik neslepiano nepasitikėjimo jais dėl žydiškos kilmės. Centre 7–8 dešimtmečiais „liberalai“ ir „patriotai“ buvo kur kas labiau susipriešinę⁵⁴ nei periferijoje.

51 Autoriaus interviu su rašytoju Vytautu Martinkumi, 2007 10 14.

52 *Besikartojančios erdvės: Pokalbiai su Icchoku Meru ir kūrybos interpretacijos*, sudarė Skaistė Vilimaitė, Loreta Mačianskaitė, Vilnius: Baltos lankos, 2009, p. 9.

53 Yohananas Petrovsky-Shtern, *The Anti-Imperial Choice. The Making of the Ukrainian Jew*, Yale University Press, 2009.

54 Frank Grüner, *op. cit.*, Александр Яковлев, *op. cit.*

Tačiau Mero biografijos vingiai akivaizdžiai liudija į valdžios nemalonę patekusių kūrėjų, panašiai kaip ir kitų emigravusių lietuvių kultūrininkų, neišvengiamybę būti ištrintiems iš tarybinės kultūros lauko. Lietuvos literatūrologai išskiria Mero kūrybos novatoriškumą, gebėjimą anksčiau nei kiti Lietuvos rašytojai absorbuoti vakarietiškoji modernizmą. Jūratės Sprindytės nuomone, jeigu Mero pamokos būtų buvusios geriau įsisąmonintos, lietuvių novelė būtų greičiau kračiusis tokių ydų kaip struktūros tižumas, kaimietiškas mentaliteto uždaramas, buitinis natūralizmas, aprašomojo elemento perviršis ir pan.⁵⁵ Algis Kalėda pastebi, jog autorius siekė modifikuoti kone visus tradicinio romano lygmenis, sukurdamas savitus žanrinius modelius⁵⁶, ypač kūriniuose *Lygiosios trunka akimirka* (1963) ir *Striptizas* (1976). Mero kitoniškumas, polinkis į modernizmą peržengė tuometinius sovietinio modernizmo standartus.

Aktyviai manevruojantis Grigorijus Kanovičius

Kadangi Meras ir Sluckis labiau orientavosi į lietuvių auditoriją, jų kūriniai nebuvo visuotinai žinomi tarp vietinių žydų, skirtingai nei Grigorijaus Kanovičiaus. Kanovičiaus atvejis įkūnija Dubново aprašytą žydų tapatumo raidai būdingą vingiavimą, jos atstovams elgsenoje neretai jungiant tezę, antitezę ir sintezę⁵⁷. Kanovičius sugebėjo ir adaptuoti universalizmą bei modernią raišką, ir atpažinti žydų partikuliarizmo, prarasto lokalumo galimybes, aktyviai manevruoti imperijoje, būti vienu metu lietuvių literatūros lauko išorėje ir viduje.

Rašęs rusiškai, jis nesunkiai galėjo susieti save su tipiško žydų intelektualo SSRS pozicija. Per rusų kalbą – įsiterpti į rusų literatūros diskursą, per Lietuvos rašytojų sąjungą – dalyvauti lietuviškoje terpėje ir bendrame kultūros lauke (kino scenarijai, įdirbis teatre). Tačiau šis daugiakryptiškumas buvo savotiška ribų ir galimybių bandymų pasekmė. Turint omenyje, jog Lietuvos žydų pasiskirstymas pagal gimtąją kalbą rodė ryškų poslinkį rusų kalbos link (pvz., 1959 m. 69 proc. – jidiš kalba, 28 proc. – rusų kalba, 2,6 proc. – lietuvių kalba; 1979 m. 41 proc. – jidiš

55 Jūratė Sprindytė, „Emigranto novelė mūsų literatūros lauke“, in: *Icchokas Meras: Žinomas ir nežinomas meistras*, Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2005, p. 131–141.

56 Algis Kalėda, „Icchoko Mero prozos žanrinės modifikacijos“, in: *ibid.*, p. 59–67.

57 Jonathan Frenkel, „Historian and Ideologist“, in: Sophie Dubnov-Erlich, *The life and work of S. M. Dubnov. Diaspora nationalism and Jewish history*, Indiana university press, 1991, p. 2–33.

kalba; 54,4 proc. – rusų kalba), jų įsitraukimas į literatūrinę apyvartą per tuometinę *lingua franca* atrodė labai natūralus. Todėl rusiškai rašantis Kanovičius vietiniams žydams tapo artimesnis, labiau pasiekiamas nei lietuviškai rašę žydų kūrėjai.

Žydišką tapatybę ir žydų tematiką savo kūryboje Kanovičius pateikė laipsniškai. Kaip pastebi žydų kultūros tyrėja Lempertienė, sąjunginiu mastu kalbėti apie žydų istoriją, skleisti *jidiš* kultūrą legalių „nišinių“ erdvių buvo, tačiau tai daryti, ypač platesniu mastu, bet kuriuo atveju buvo rizikinga. Kanovičius, pasirinkęs rašyti rusų kalba ir plėtoti mažų miestelių žydų gyvenimos tematiką, šią kryptį laikė perspektyvesne už dalyvavimą tik siaurame lietuviškame literatūros lauke. Apysaka *Aš žiūriu į žvaigždes* (1959), išspausdinta rusų ir lietuvių kalbomis, SSRS buvo pirma vietinio kūrėjo apysaka apie žydų gyvenimą, o kartu atvėrė kelią būsimiems romanams žydų tema. Tačiau kurį laiką Kanovičius, kaip ir dauguma žydų kilmės rašytojų, kūrybinę veiklą grindė ne vien žydiškąja tematika, o ir šiuolaikiško gyvenimo vaizdavimu, universalizmu. Kanovičius aktyviai įsitraukė į kino filmų pramonę, sukūrė scenarijus Algirdo Aramino, Almanto Grikevičiaus, Marijono Giedrio ir kitų režisierių filmams, taip pat rašė pjeses teatrui ir iki 9-o dešimtmečio buvo labiau žinomas kaip dramaturgas nei prozaikas⁵⁸ ir savo žydiško tapatumo nedeklaravo⁵⁹.

Gausi Kanovičiaus korespondencija išryškina atskirus laikotarpius, kai rašytojas siekė pripažinimo Centre: 7-ą dešimtmetį buvo nelengva pramušti ledus, o 9-ą dešimtmetį, iš dramaturgijos perėjus į prozą, manevruoti ir pozicijuoti savo tapatumo daugiasluoksniškumą sekėsi vis sėkmingiau. Tačiau tam tikras žydiškas momentas figūravo visą laiką. 1964–1965 m. susirašinėdamas su Maskvos kino scenaristu Michailu Bleimanu, Kanovičius akivaizdžiai jautė pastarojo palaikymą ir, neapsiribodamas Lietuvos erdve, siekė maskvietiškos auditorijos dėmesio. Bleimanas Kanovičiui pateikia pozityvų atsiliepimą ir duoda patarimą („galbūt neperžiūrėjote smulkmenų, dėl savo žydiškos-katalikiškos kilmės. Tačiau jeigu šventikas – rusas, jis turi būti vedęs žmogus“)⁶⁰, užsimena, jog turi draugų RSFSR Komitete ir jiems gali parodyti pjesę, vėliau prabyla apie keblumus. Laiške dėkoja už atsiaustą Justino Marcinkevičiaus knygą. Po poros mėnesių su dar mažesniu

58 *Tarybų Lietuvos rašytojai*: Biografinis žodynas, Vilnius, 1975, p. 68–69.

59 *Tarybų Lietuvos rašytojai*, A–L, p. 426.

60 Michailo Bleimano (kino scenaristo) 1964 10 29 laiskas G. Kanovičiui, Valstybinis Vilniaus Gaono žydų muziejaus archyvas, VŽMP 3655, rašytojo G. Kanovičiaus asmeninis archyvas, VŽMP 3655/202.

entuziazmu Maskvos scenaristas⁶¹ sveikina Kanovičių su Naujaisiais metais ir apgailestauja, kad „Mossovietas“ atsisakė statyti jo pjesę. Šis epizodas rodo, jog kūrėjo iš periferijos kelias buvo gana sunkus, net jei jis rašė rusiškai.

Po poros dešimtmečių Kanovičiaus kūrinii sklaida už respublikos ribų buvo keleriopai didesnė, ją lėmė tikslingas talento nukreipimas į prozos žanrus, tarp respublikos rašytojų įgytas autoritetas ir statusas, sėkmingai plečiamas ryšių tinklas, vis aiškiau viešinamas daugiasluoksnis rusiškai rašančio Lietuvos žydų rašytojo tapatumas, garantavęs nuolatinį bent panašaus tapatumo kolegų dėmesį ir paramą sąjunginiu lygiu. Galima pastebėti Kanovičiaus aktyvumą Centre ir kitose sovietinėse respublikose mezgant ryšius su žydų kilmės kultūrininkais, ypač su Ukrainos literatais (pvz., Mikola Bažanu⁶², Vadimu Bleicheriu). Toks bendravimas padėdavo identifikuoti leistinas „nišas“, mobilizuoti naują auditoriją ar tiesiogiai gauti naudingų kontaktų (pvz., Bažanas 1982 m. bandė tarpininkauti pasiekiant žurnalo *Дружба народов* redaktorių Sergejų Baruzdiną⁶³). Susirašinėjime su Bleicheriu matome abu autorius dalijantis savo siekiais, patirtimi, kaip susilaukti spausdinamų recenzijų, pateikiant pavyzdžių ne tik iš SSRS, tačiau ir iš kitur, pvz., Bulgarijos. Bleicheris laiške Kanovičiui⁶⁴ mini, jog apie romaną *Žvakės vėjyje* sužinojęs atsitiktinai iš recenzijos, taip pat priduria, kad knyga gera ir jai „reklama nereikalinga“. Po kurio laiko informuoja, kad nemažai pažįstamų kijieviečių prašė atsiųsti romaną *И нет рабам рая* („Ir vergams nėra rojaus“), ir tiems, kurie ją jau gavo, – „knyga gulė į dušią“⁶⁵. Kanovičiaus romanuose nemažai konstruktyvizmo, dėmesio detalėms, kurios galėjo būti atpažįstamos už Lietuvos ribų, nuolat pasikartoja imperijoje gyvenančio žydo paveikslas, žydų gyvenamos mažuose miesteliuose („šetluose“) vaizdinys. Labiau orientuojamasi į rusakalbių nei lietuvišką auditoriją. Pavyzdžiui, romane *И нет рабам рая* kalbama apie Lietuvos žydų istoriją carinėje Rusijoje. Jame Lietuva – tik fizinė Rusijos imperijos vieta, lietuviškų kultūros sluoksnių neparodoma, išskyrus rusų skaitytojui atpažįstamus stačiatikius, rusų funkcionierius bei su jais bendraujančius žydus. Panašus pasakojimas pateikiamas ir ankstesniame romane *Kvailių ašaros ir maldos*. Lietuvių kritika netapa-

61 Michailo Bleimano 1965 01 11 laiškas G. Kanovičiui, *ibid.*, VŽMP 3655/202– 3.

62 Mikolos Bažano iš Ukrainos 1981 05 18 laiškas G. Kanovičiui, *ibid.*, VŽMP3655/169– 3.

63 Mikolos Bažano iš Ukrainos 1981 07 25 laiškas G. Kanovičiui, *ibid.*, VŽMP 3655/169– 8.

64 Vadimo Bleicherio 1985 08 21 laiškas G. Kanovičiui, *ibid.*, VŽMP3655/203– 6.

65 Vadimo Bleicherio 1985 10 07 laiškas G. Kanovičiui, *ibid.*, VŽMP3655/203– 4.

tino šių kūrinių su lietuvių literatūros (tegu ir sovietine) tradicija. Kūrybinė Kanovičiaus strategija orientuotis į visiškai kitą auditoriją buvo itin sėkminga⁶⁶. Literatūrologė Goda Volbikaitė pastebi, jog „Lietuvos žydo paveikslui kurti rašytojas semiasi impulsų iš istorinės medžiagos ir autentiškų patirčių, bet taip pat pasitelkia vaizduotę savaip plėtodamas litvako charakterį“⁶⁷. Romanų ciklo autorius žydiškąjį partikuliarizmą iškelia į pirmą planą, tačiau, kaip pažymi Kalėda, išryškina ribines situacijas, kuomet žmogus atsiduria ties gyvenimo ir mirties sankirta bei patiria egzistencinę katastrofą⁶⁸, t. y. tuos momentus, kai kūriniuose žydiškumas susipina su žmogiškuoju universalizmu.

Romane *Žvakės vėjyje* kalbama apie žydų gyvenimą Lietuvoje prieš Antrąjį pasaulinį karą. Laiške Josifas Burgas iš Černovcų žavisi šiuo romanu, akcentuoja jo puikumą, bobutės personažą ir tai, kad kūrinys persmelktas žydišku liūdesiu⁶⁹. Burgas sako anksčiau manęs, „kad žydiškus kūrinius galima ir reikia rašyti tik žydų kalba. Jūsų knyga mane įtikino, kad gali būti atvirkščiai“. Kitas kolega iš Ukrainos, ilgametis susirašinėjimo draugas, romaną *Žvakės vėjyje* vertina už tai, kad knyga neturi tokio dirbtinio siužeto su klastojama vietinių žydų gyvensena, kaip, pavyzdžiui, Rybakovo romanuose⁷⁰.

Kanovičiaus atvejis rodo, jog rašytojo sėkmė priklausė ne vien nuo leidėjų ar rašytojų organizacijų vadovų, ją lėmė ir aktyvus paties autoriaus strategavimas, savo statuso, pažinčių ir galimybių išnaudojimas. Vis didesnę dėmesį pradėjęs skirti romanų sklaidai, Kanovičius gana aktyviai naudojosi pažintimis ne vien sąjunginiu mastu, palaikė kontaktus su kitų socialistinio bloko šalių (pvz., VDR⁷¹) ir Izraelio leidėjais, kritikais, kultūros veikėjais. Veikė ir rusiškoji, ir žydiškoji, ir gimtojo krašto (žemiečiai iš Lietuvos) linijos.

Panašiu metu iš Lietuvos į Izraelį emigravęs kritikas Sergejus Baumšteinas 1987 m. laiške Kanovičiaus šeimai daug dėmesio skyrė Lietuvoje susiklosčiusiems etniniams santykiams: „Skirtumas tarp izraelietiško mentaliteto ir lietuviško (juo labiau litvakiško) kur kas mažesnis nei tarp ukraino–sovietiško ir lietuviško,

66 Autoriaus interviu su žydų kultūros tyrinėtoja Lara Lempertiene, 2015 03 31.

67 Goda Volbikaitė, „Образ литвака в прозе Григория Кановича“, in: *Ebreju tekstas Eiropas kultūrai*, Daugavpils: Universitātes akadēmiskais apgāds „Saulė“, 2006. p. 226–232.

68 Algis Kalėda, „In the Shadow of the Devil“, *The Vilnius review*, Nr. 24, 2008, p. 8.

69 Josifo Burgo 1983 03 12 laiškas G. Kanovičiui, Valstybinis Vilniaus Gaono žydų muziejaus archyvas, VŽMP3655 /226–1.

70 1984 12 31 laiškas G. Kanovičiui, *ibid.*, VŽMP3655/203–25.

71 1985 03 03 laiškas Kanovičiams, *ibid.*, VŽMP3655/168–21.

įskaitant visas išimtis. Tai, jog mus dažnokai Lietuvoje mušė per galvą, išėjo irgi ,vprok‘.⁷² Jis pažymi, kad linkstama grupuotis pagal „žemietišumą“, ieškoma ryšių su tais, kas iš Lietuvos („[...] eisime į lietuviškų žemiečių susitikimą. Išsiaiškinome, jog G. Mordelis – lietuviškai kalbantis (tikimės, kad tai mums palengvins kontaktą)“), linkstama vieni kitiems pagelbėti (ankstesni Vilniaus laikų ryšiai padėjo jam gauti darbą). Laiške Blaumšteinas mini, jog jis, kaip jaunas kritikas, tyrinėja Kanovičiaus kūrybą ir trijų paskutinių romanų pagrindu norėtų parašyti kažką panašaus į „Apie nacionalinę saviidentifikaciją“, į problematiką pažvelgti iš „lietuviško žydo“ pusės. Blaumšteinas polemizuoja su oficiozinio kritiko Kazio Ambraso nuomone, akcentuodamas Kanovičiaus priklausymą kelioms kultūroms, atskirdamas jo ir Sluckio su Meru lietuviškumą:

jeigu pagrindinė jo vertybė būtų tas pašlovintas „lietuviškas mentalitetas“, kaip užsiki-
 klinęs tvirtina K. A., vargu, ar Kanovičiaus knygos būtų taip jau reikalingos. Kalbant
 apie „lietuvišką mentalitetą“, tai greičiau pagrindinė Sluckio „dorybė“. O ryškiausias
 tokio „mentaliteto“ apsisireiškimas – tas pats Meras, kurio knygas su malonumu skai-
 tau, tačiau tai visai kas kita. [...] Jeigu Ambrasas jus „spaudžia“, jog jūs priklausote
 lietuviškai literatūrai – į sveikatą. Nemanau, kad ji nuo to taps skurdesnė ar blogesnė.
 Tačiau mes jūsų TIK lietuviškai literatūrai neatiduosime – JŪS ŽYDŲ rašytojas. Pir-
 miausia žydų rašytojas, o tik po to lietuvių, ko turbūt negalima pasakyti apie Merą.

Visa tai liudija, jog tarp rusakalbių žydų ir visoje SSRS, ir už jos ribų 9-o dešimtmečio viduryje Kanovičius turėjo nemažą auditoriją. Jo kaip kūrėjo tapatumas buvo daug sudėtingesnis ir daugiasluoksniškesnis nei kitų aptartų žydų kūrėjų, o jį dar labiau komplikavo emigracija į Izraelį 1991 m., kuomet reikėjo surasti savo nišą kitoje valstybėje.

Išvados

Straipsnyje pateikiami sovietmečio Lietuvoje gyvenusių žydų rašytojų kūrybinių trajektorijų pavyzdžiai rodo nemažą įtampą, kurią rašytojai patirdavo susidurdami

72 Sergejaus Baumšteino ir jo žmonos Galios laiškas Olgai ir Grigorijui Kanovičiams, 1987 10 04 (Izraelis), *ibid.*, VŽMP3655/183– 1.

su nacionaline sovietų politika, siūliusia kur kas didesnę apibrėžtumą (ir socialinį saugumą) sovietinių respublikų dominuojančių tautų kultūros atstovams. Legitimumo stoką kultūros lauke patiriantys žydų literatai buvo priversti kur kas labiau manevruoti ir pasižymėjo daugiabriaunėmis kūrybinėmis trajektorijomis: jie įsiliejo į lietuvių literatūros lauką, dalyvavo jame epizodiškai ar vienu metu dalyvavo keliuose literatūros laukuose, nevienodai palaikydami žydų kultūrą sovietmečiu. Galima išskirti keletą veikimo krypčių: veikimą tik lietuvių literatūros lauke (Meras, Sluckis); dalinę arba aiškią asimiliaciją bei dalyvavimą lietuvių literatūros lauke ir, gana fragmentiškai, jidiš literatūros „salose“ (Josadė, Ošerovičius); aktyvų manevravimą tarp lietuvių ir rusų literatūros lauko, teikusį kur kas didesnes kūrybos ir pripažinimo galimybes kūrėjui, vis intensyviau įtraukiant žydų istorijos tematiką (Kanovičius). Daugeliui jų nevienodas įsitraukimas netrukdė atsargiai kelti žydų likimo, istorijos ar Holokausto klausimų, tačiau lengviau tai buvo galima daryti manevruojant tarp kelių literatūros laukų (Kanovičius).

Sovietmetis ne tik ribojo, bet ir kūrė tapatybes, net jei jos oponavo valdžiai ar dominavusioms elito grupėms. Neatsitiktinai išryškėjo tam tikras bendrumas, pvz., tarp rusiškai kalbančių žydų intelektualų, kurie bendrai praturtino „zapadnikų“ kultūrą savo spalvomis ar įkūnijo imperijoje dalyvaujančio žydų kūrėjo, intelektualo tipą. Kanovičius ryškiausiai atstovavo šiam daugiakrypčiam tapatumui.

Žydų kultūros Lietuvoje ryškinimas remiantis kelių rašytojų kūrybos trajektorijomis tampa nagrinėti galimu diasporos ir jos atstovų, gyvenančių imperijoje, elgsenos modeliu. Diasporos, kuri neturi apibrėžtos teritorijos ir po vykusio Holokausto bei sovietų kovos su sionizmu yra praradusi kultūrinį legitimumą daugelyje sovietų respublikų. Jose žydai nebuvo laikomi vienais teisėtų „šeimininkų“, buvo leista dominuoti pagrindinėms respublikų tautybėms, kurios taip pat jautė intervencinę rusų kultūros ir kalbos įtaką ir kūrė savas veikimo strategijas, ne itin palankias tautinėms mažumoms. Žydų diasporos atstovai turėjo nemažai intelektualinių ir kultūrinių resursų manevruoti, kurti ir asmeninio išlikimo, ir literatūrinės sėkmės strategijas. Individualaus kūrėjo atžvilgiu tokie pasirinkimai gali būti traktuojami kaip prisitaikymas, tačiau žvelgiant į žydų tautos Rytų Europos regione istoriją, jie pirmiausiai įkūnija žydų tautos atstovų sugebėjimo išlikti daugiatautėse imperijose elgseną ir modeliuoti veikimo imperijoje mechanizmus.

Gauta 2015 04 27

Priimta 2015 10 23

Lithuanian Jewish Writers' Career Paths During the Soviet Period: Between Adapting Within the Republic and Participating in the Empire

Summary

The author of this article analyzes how Soviet national policy and Jewish culture's lack of legitimacy impacted the career paths of Jewish writers living in Lithuania and their relationship with the Lithuanian literary field. The article examines the careers of five Jewish writers – Hiršas Ošerovičius, Jokūbas Josadė, Ichokas Meras, Mykolas Sluckis, and Grigorijus Kanovičius – and their different relationships to the Lithuanian literary field. The author applies an interdisciplinary approach, examining these writers' strategies within the contexts of Soviet ethnic policy and national processes. Building on previous studies, the article opens up a broader perspective on Jewish writers' options, constraints, and choices both within Lithuania and at the union level.

These examples of Soviet-era Jewish writers' career paths reflect the considerable tensions felt by writers not belonging to the dominant culture when experiencing Soviet ethnopolitics. Writers experiencing a lack of cultural legitimacy had to maneuver: they had to blend into the Lithuanian literary field, participate in it episodically, or be involved in several literary fields simultaneously. It is possible to single out writers' participation only within the Lithuanian literary field (Meras, Sluckis); their totally or partially articulated strategies of assimilation; their participation within the Lithuanian literary field and within rather fragmented "islands" of Yiddish literature (Josadė, Ošerovičius); as well as (drawing increasingly on the thematics of Jewish history) their active maneuvering between the Lithuanian and Russian literary fields (Kanovičius), which offered artists greater possibilities for recognition. Kanovičius's model of the Jewish writer/artist's participation in the empire is the most marked embodiment of the Soviet-era Jewish intellectual's multi-layered identity.

Keywords: Soviet Lithuanian literature, Jewish writers, soviet ethnopolitics, Grigorijus Kanovičius, Ichokas Meras
